

ten de traditionele visie met de opvattingen van Ormrod te combineren geraken we in moeilijkheden. Het Engelse graan was het duurste van Europa, volgens Ormrod vanwege de hoge loonkosten. Dit betekent dat in de achttiende eeuw de hoge lonen niet door een hoge produktiviteit gecompenseerd werden, al is Ormrod op dit punt lichtelijk ontwijkend. Wat blijft er dan over van de bekende tegenstelling tussen het efficiënte Engeland en het achterlijke Frankrijk? Ormrod berust in het geven van een aanvulling op de gevestigde mening; ook wanneer daartoe aanleiding zou zijn geweest gaat hij niet tot de aanval over.

Kritiek oefent hij wel uit op A. H. Johns gedachte dat de bloei van de Engelse graan-uitvoer rampzalig is geweest voor de handel der Republiek. De Republiek heeft inderdaad minder geleden onder de vroeg-achttiende-eeuwse vermindering van de graan-aanvoer uit de Oostzee dan veelal werd gedacht; Ormrod suggereert zelfs dat de toegenomen uitvoer van mout naar Holland juist stimulerend heeft gewerkt. Aan de structurele aanpassingen in de handel tussen de Republiek en de Oostzee schrijft hij toe dat de Hollanders zich toch staande wisten te houden. Wanneer hij zijn kennismaking met de Oostzeehandel tot de gehele achttiende eeuw had uitgestrekt, dan was hij er achter gekomen dat verschuivingen aan de oppervlakte dienden om de bestaande structuur te behouden.

J. Th. Lindblad

Th. van der Meer, *De wesentliche sonde van sodomie en andere vuyligheeden. Sodomietenvervolgingen in Amsterdam 1730 1811* (Amsterdam: Tabula, 1984, 237 blz., f35,-, ISBN 90 70585 30 8).

Sinds L. Boon in 1976 een korte studie publiceerde over de vervolgingen van sodomieten in Holland in 1730, zijn enkele boeken en vele artikelen gepubliceerd over de geschiedenis van de plegers van homoseksuele handelingen in Nederland. H. J. Küster schreef een beknopte dissertatie over sodomie tijdens de middeleeuwen (in 1977) en R. A. P. Tielman een veel uitgebreidere over de geschiedenis van de homoseksualiteit met als hoofddoel de twintigste eeuw (in 1982). P. Koenders tenslotte, publiceerde in 1983 een boek over homoseksuelen tijdens het interbellum en wereldoorlog II. De artikelen zijn voornamelijk gebundeld in twee themanummers van *Groniek* (1980 en 1982), de twee *Homojaarboeken* (1981 en 1983), een speciaal nummer van *Spiegel historiel* (uit 1982) en de bundel *Among men, among women* van een groot internationaal congres dat in Amsterdam in 1983 gehouden werd. De oogst van tien jaar 'homogeschiedenis' in Nederland is dan ook groot, zeker in vergelijking met wat in het buitenland in deze periode op dit gebied verscheen.

Het boek van Van der Meer is echter de eerste grote studie, gewijd aan een groep sodomieten in een betrekkelijk korte periode, 1730-1811. De schrijver behandelt de processen die gevoerd werden in Amsterdam, voor de rechtbank die in Nederland in de achttiende eeuw meer vonnissen wegens sodomie velde dan enig ander gerecht, het Hof van Holland niet uitgezonderd. Toen in 1730 de eerste grote vervolgingen tegen plegers van homoseksuele handelingen begonnen, was nog niet duidelijk wat precies onder het delict 'sodomie' verstaan moest worden. Er vielen zulke uiteenlopende activiteiten onder als bestialiteit, masturbatie en anaal geslachtsverkeer. In de loop van de achttiende eeuw

werd het begrip langzamerhand beperkt tot de laatste van deze omschrijvingen, terwijl dit delict toen ook zwaarder gestraft werd dan de beide andere. Dat bleek tijdens de talrijke processen die soms, zoals in 1730 in concentraties plaatsvonden. De volgende serie rechtszaken, die van 1764-1765, was wat omvang in Amsterdam betreft belangrijker dan de eerste. In de jaren 1776-1777 en de jaren negentig volgden nog twee andere perioden met veel processen in dezelfde korte tijd. Van der Meer maakt duidelijk dat de mannelijke en de enkele vrouwelijke sodomieten in de achttiende en begin negentiende eeuw in allerlei opzichten afweken van 'moderne homoseksuelen'. Van de seksuele geaardheid van de sodomieten blijkt echter weinig uit de processtukken, wel veel van hun seksuele activiteiten. Toch bestond in het achttiende-eeuwse Amsterdam wel een soort subcultuur, een samenleving met uitsluitend sodomieten, waar nieuwelingen ingewijd werden. Er kwamen speciale ontmoetingsplaatsen op verschillende punten in de stad, zoals rond het stadhuis en bij de kerken. Waarom deze subcultuur ontstond en wat de functie ervan was, komt bij Van der Meer ook aan de orde. Hij stelt in dit verband dat in de zeventiende eeuw de seksuele identiteit nog diffuus was, maar dat daarna het gedrag geïndividualiseerd werd en men zich op basis daarvan ging onderscheiden. Hoe men ook over deze verklaring mag denken, er blijkt wel uit dat het accent in dit boek meer ligt op aspecten van groepsvorming en identiteitsbewustzijn dan op de vervolgingen van de sodomieten. Daarmee vertegenwoordigt het een benadering die bij de bestudering van de homoseksualiteit langzaam veld wint. Door dit boek vormen de sodomieten de best bestudeerde van alle groepen die in de achttiende eeuw voor de Nederlandse rechtbanken kwamen. Bovendien zijn de gegevens over de procesgang in Amsterdam een welkome aanvulling op de proefschriften van P. Spierenburg en S. Faber. Het boek van Van der Meer is goed geschreven en vaak helder geformuleerd.

Toch zijn er wel enkele kritische kanttekeningen bij te plaatsen. De schrijver heeft het onderzoek terecht beperkt tot één stad en daarbij vrijwel uitputtend het archiefmateriaal geraadpleegd. Maar voor een beter begrip en een zekere nuancering zou raadpleging van de stukken of dossiers over deze Amsterdamse processen die in andere archieven berusten, noodzakelijk geweest zijn. Dat geldt voor 1730 waar 'de Amsterdamse connectie' vertakkingen kent in Den Haag (bijvoorbeeld in de persoon van Hoespanjon) en voor 1776 waar het Hof van Holland veel materiaal heeft zonder welke stukken de Amsterdamse processen minder goed zijn te begrijpen. Compositorisch stoort het in het boek als dezelfde gegevens verschillende malen terugkomen, zoals de gebeurtenissen uit 1730 (op 7, 37 vlg., 87 vlg.) en de behandeling van de jeugdige sodomieten (op 69 en 128 vlg.). Bovendien is de spelling niet altijd correct: het gaat om — bijvoorbeeld — Stumphius, Krieland en Coerten. Maar deze kleine slordigheden doen niets af aan de waarde van dit belangrijke boek dat het inzicht in het gedrag van de sodomiet en op de rechtsgang in Nederland in de achttiende en het begin van de negentiende eeuw duidelijk vergroot.

D. J. Noordam

F. A. Janssen, ed., *Zetten en drukken in de achttiende eeuw. David Wardenaar's beschrijving der boekdrukkunst (1801)* (Haarlem: Joh. Enschedé & Zonen, 1982, 610 blz., f125,-, ISBN 90 70024 233).